

AZ ISTENKERESŐ ADY

Király István találóan és hitelesen mutatott rá azokra a — sajátos társadalmi viszonyainkból többé-kevésbé érthető — félreértésekre, vagy tudatos félremagyarázásokra, amelyeknek Ady lírája, és abban is kivált úgynevezett „istenes költészete” áldozatul esett.* Nem szeretnék abba a látszatba kerülni, mintha ezeknek a félreértéseknek és félremagyarázásoknak a sorát akarnám folytatni. A legkevésbé sem kívánom „kanonizálni” Adyt; egyáltalán károsnak és nevetségesnek tartok minden olyan — akár naív, akár „harcos” — kísérletet amely egy-egy író, költőt nyomban keresztvíz alá próbál tartani, vagy egyenesen az oltár elé vonszolna csak azért, mert Isten nevét emlegeti. Ezek az elkeresztelési kísérletek, a vulgáris apologetikának ezek az ingatag tákolmányai végül a védeni vélt ügynek is mindig többet ártottak, mint használtak; inkább kompromittáltak, semmint erősítették. Tehát nemcsak tudománytalanok, hanem haszontalanok is.

Az viszont bizonyára senki előtt sem titok a jelenlévők közül, hogy én magam keresztény vagyok és hívő, tehát Ady „vallásos” lírájának, vagy jobb, találóbbs és hagyományosan szebb magyar szóval *istenes költészetének* problémáját is a hívő szemével, tapasztalatával, és a hit élményének birtokában nézem és igyekszem megérteni. Szempontom tehát nem *ellentétes* a Király Istvánéval, hanem egyszerűen *más*, mint az övé. Szándékom nem a vitatkozás, ami szükségszerűen világnézeti, sőt filozófiai síkra terelné a kérdést, márpedig — megvallom — az effajta vitákat, kivált más problémák örvén, nemcsak fölöslegeseknek, hanem eleve meddőnek is érzem; — pusztán csak azt szeretném a lehető legrövidebben, tehát éppen csak vázlatosan elmondani, hogyan látom én, a hívő azt, amit Király István mint nemhívő lát. Én is ugyanazt az épületet nézem, és az igazság keresésének — remélem, fölteszik rólam — ugyanazzal a tisztességes szándékával, csak éppen máshonnét; úgy is mondhatnám, egyikünk inkább kívülről, másikunk, mint hívő, inkább belülről; anélkül természetesen, hogy ez a *kívül* és *belül* bármiféle minősítést jelentene: egyszerű meghatározás. S talán nem okatlan remény részemről, hogy az én más szempontból való szemléletem éppúgy nyújthat hasznosítható, vagy legalább csak elgondolkoztató elemeket a marxista-ateista szemléletnek, mint ahogy számomra is hasznos tanulságokkal szolgált a Király István nyújtotta kép, és egyáltalán minden olyan marxista elemzés és eredmény, amely a vulgáris polémiák üressé kopott szözlamai fölé emelkedve az igazságot keresi s a valóságot értelmezi és magyarázza.

Hadd idézzem itt, mielőtt a konkrét kérdésekre térnék, Garaudyt. Teilhard de Chardinnel foglalkozva említi egy helyütt Louis Salleront,

* Ady Endre születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1967. október végén tartott veszprémi vándorgyűlését a költő emlékének szentelte. Ezen a vándorgyűlésen hangzott el ez az előadás, hozzászólásként Király István főelőadásához, amely — egy készülő Ady-monográfia részeként — Ady istenkeresésének problémáját vizsgálta meg marxista szempontból. Király István hangsúlyozta, hogy tanulmánya, mint egy nagyobb műből kiragadott részlet, „nem tartalmazza teljes egészükben az istenes versek problémáit”; természetes, hogy az ő tanulmányához való hozzászólás sem a problémák egészére, hanem csak az előadásában fölvetett kérdésekre vonatkozik. Király István tanulmánya a *Kortárs* januári számában jelent meg.

aki szerint „Teilhard kalandja pontosan ugyanaz volt, mint a munkáspapoké: ugyanúgy merült bele az anyag tömegébe, mint a munkáspapok az emberi tömegbe. Végülis mindkét kalandból a marxizmus került ki győztesen.” Amire Garaudy megjegyzi: „Rosszabbul nem is lehetne fölvetni a problémát. Mert se győztes nem lehet, se legyőzött, ha keresztények és nemkeresztények a teljes ember humanizmusának megvalósításában versengenek. Itt csak egyetlen nyertes lehet: az emberiség, jobban mondva az ember.” — Kérem, alkalmazzák Garaudy szavait a kellő behelyettesítésekkel a jelen esetre és kérdésre: saját szándékomat próbáltam jellemezni velük. Azt szeretném, ha szükségszerű, de nem ellentétes, hanem baráti különbségeink „versengésének” itt is egyetlen nyertese lenne: Ady.

Tegyük föl tehát a kérdést: hitt-e Ady Istenben, vagy nem hitt? Másként, talán kevésbé magyarosan — de a fogalmazás árnyalatnyi eltérése nagyon fontos: — hitt-e Ady *Istent*, vagy sem?

Megvallom, nemhite mellett az olyasféle tanúságot, amelyen a Király István idézte Bölöni Györgyét, fölöttébb kétségesnek érzem. Végére is Ady „zavart pislogásából” Bölöni konklúziójának az ellenkezőjét is ugyanúgy le lehet vonni. „Ismerni kellett Adyt, hogy ilyesforma válaszból megítéljük a valóságot. Én ismertem Adyt. Ady tehát: nem hitt.” — Így Bölöni. Amiből én, a magam részéről, azt következtethetném, hogy bármilyen fölbecsülhetetlen könyvet írt is Adyról Bölöni, és bármennyire ismert is Ady életét egészen a legapróbb szokásaiig — és bármilyen becsek is számunkra ezek az adatai: — valahol a dolog leglényegében, lényének legmélyén mégsem ismert, ismeretei egy bizonyos szinten túl, egy bizonyos mélységben, egy bizonyos mélységnek a hőfokán csődöt mondanak. „Én ismerem: Ady tehát hitt” — mondhatnám, ha tetszetős ötlettel akarnám megkerülni a kérdést, és támogatásul hivatkozhatnám más, Ady ismerői előtt közismert adatokra, kapcsolataira például a bibliával, amit állandóan olvasott, és bizonyára senki sem képzeli, aki Adyt ismeri, hogy csak költőileg hasznosítható szimbolumokra vadászott benne. Viszont, „igen — mondhatja más — de ezt a bibliát összegyűrté, összemarcangolta, mert végül sem talált megnyugvást benne”; — és a fölületes érve ez a nem kevésbé fölületes ellenérv (mert egy nagybeteg esetleg csak pillanatnyi kedélyrohamából koholna általános érvényű ítéletet) — ez a nem kevésbé fölületes ellenérv épp úgy nem mondana semmit, mint az érv, amit cáfolni akar... ha mégis, akaratlanul is, nem valami alapvetően lényeges mozzanatra tapintana rá: Ady *harcára* Istennek.

„Ha voltak is Adynak istenes versei: sosem volt meg-nem-szakadó, ellentmondások nélküli tényleges istenhite” — mondja Király István, és ez vitathatatlan. De — kérdezem, és ez az a kérdés, amit alighanem csak az tehet föl igazában, aki „belül” van és belülről nézi a dolgot — kinek van meg-nem-szakadó, ellentmondások nélküli istenhite, illetve kinek nem „ellentmondásos”, kinek nem „paradox jellegű” az Istenhez való viszonya, a vallásossága, a vallásos élete? Kétségkívül vannak ilyenek: irigylésre méltóan problémátlan, naív, gyermeki hitű lelkek, azok közül, akiket a Hegyi Beszéd boldogoknak nevez. De az ilyen hit ritka ajándék, ritka kegyelem. A hit értelmi és egzisztenciális igényességével többnyire együtt jár — talán szükségszerűen is — a hit drámaisága. Éppen a legmagasabb hegyvidékeken a hit útja szakadozott, szakadékos; ezeken a szakadékokon át kell ugrani, hidat kell verni; és beléjük lehet

— talán beléjük is kell — zuhanni, szörnyek közé, melyekkel meg kell vívni, mégpedig nem vértelen viadalt, hogy aztán a túlpárt meredekén kikapaszkodják, aki tovább akar menni — a következő szakadékig. Poklokon és purgatóriumokon át, mint Dante, míg eljut valamikor a Paradicsomig. Szentek, misztikusok vallomásai beszélnek a lélek „sötét éjszakájáról”; és még az olyan, látszólag sima, szirmokkal párnázott, gyermeki életútnak is megvannak a maga tragikus szakadéka, kietlen éjszakái, kopár sivatagjai, kétségei és kétségbeesései, amilyen Lisieuxi Szent Terézé volt.

A hit, mint a személyes és társadalmi problémátlanság mentsvére annak az úgynevezett „polgári kereszténységnek” a hamis illúziója volt, amelynek társadalmi jelensége ellen elsősorban irányult Marx jogos kritikája, és amelynek keresztény látszatok alatt rejlő, alapvetően anti-, vagy legalábbis a-keresztény jellegét ma már a kereszténységen belül is könyvtárnyi irodalom leplezi le. Nálunk is főként ez látott káromlást Ady istenes verseiben. Végére nem is láthatott mást, hiszen a maga kompromisszumos istenélménye, ha egyáltalán megérdemli az élmény minősítést (mert végülis inkább volt illem és megszokás, mint élmény), mérföldnyi távolságra esett Ady tragikus, birkózó, önmarcangoló és Istent marcangoló élményétől; a kettő között nem is lehetett semmilyen közlekedés.

Paradox, szakadozott, szakadékös istenélmény az Adyé; így látja Király István; így látom én is. Azt hiszem, az igazságra törekedve nem is lehet másként látni. Ez a tény; ebből vonjuk le más-más következtéseinket. Én — félreértés nem essék — nem azt, hogy Ady a szó szokványos értelmében „vallásos” volt. Csupán azt, hogy megvolt a maga istenélménye; hogy ez az istenélmény mélységesen mély és hiteles volt; s hogy ennek a mélységesen mély és hiteles istenélménynek a költői kifejezése, Ady istenes lírája ebben a nembben a kor világművészetében a legnagyobb és a legmélyebb.

Hogy csupán átmeneti jellegű volt-e? „Átmeneti — mondja Király István — mert életének csak egy meghatározott szakaszához tartozott hozzá, 1909 és 1912 között volt jelen csupán kötetében az istenes versek ciklusa”; attól fogva viszont — *A magunk szerelme* kötettől — „kiiktatózott életművéből ez a motívum;” Isten ettől fogva csak szimbólum, át-tételes művészi kép; mindenesetre „véget ért 1911 után költészetében az istenes versek sora”.

Valóban véget ért? Mint külön ciklus, valóban (bár *A halottak élén* kötetben az *Ézsaiás könyvének margójára* — Király István is utal rá — voltaképpen „istenes” versciklusnak vehető, Ady „csodák földjére” ért lírájának hangszerelésében). Mint téma, mint élmény, mint „jelenlét” azonban meggyőződésem szerint nem ért véget, csak sajátos módon integrálódott, beleépült az egészbe, ugyanúgy, mint a Halál, az Idő és a Szerelem. Én így látom ezt:

1908-tól két új téma jelenik meg Ady költészetében: az Idő (ami most nem tartozik a témánkhoz), és az Isten. Ez az Isten a legkevésbé sem dogmatikus. Nagyon személyes, erősen mitikus, ugyanakkor protestáns. Nagyon öszövétségi. Természetesen hagyományos is, családi örökség, gyerekkori emlék: Ady életrajzának minden ismerője tudja ezt. Egyúttal állandóan problematikus: ott van minden gondolatnak alján, és ugyanakkor az a Van, aki nincs: „Te vagy ma a legvalóbb Nem-Vagy.” És két évvel később *A Minden-Titkok verseiben*: „Hiszek hitetlenül Istenben, — Mert hinni akarok, — Mert sose volt még úgy rászorulva — Sem élő,

sem halott.” Állítás és tagadás együtt jár, s anélkül, hogy lerontaná, ellenkezőleg, erősíti egymást. Egymásból táplálkoznak; de mindig a lét, a közvetlen tapasztalás, illetve élmény síkján, sosem az értelmi okoskodás elvontságában. Ady érzi az „istenszagot”, harcol az Istennel, megtapintja, megragadja, birkózik vele, hallja szívében, idegeiben az istenkeresés lármát; egyszerre él Istennel, Isten nélkül és Isten ellen; Isten létének, természetének és tulajdonságainak bölcséleti kérdését azonban nem veti föl sosem. És végül egy sajátos istenfogalom, illetve istenkép jelenik meg nála: a Semmi fölé emelt Isten, egy — nyilván részben ószövetségi-protestáns eredetű — menedék-Isten, mentsvár-Isten, aki valójában csak azért létezik, mert lehetetlen, hogy az Élet ne legyen senkié, vagy csak az emberé legyen — ahogyan egyik legmegrendítőbb istenes verse vallja, már a világháborús időkben, *A halottak élén*-ben: a *Menekülés az Úrhoz*, melynek Istenében én semmiképp sem tudnék szimbólumot látni; ellenkezőleg, épp ennek a szíve mélyéből valósággá tépett Istennek a konkrétsága ragad meg, az a hiten-túli hit, az a félelmetes senkiföldje, ahová csak a legnagyobb istenvándorok tévedtek, vagy merészkedtek el. *Egy Pascal, egy Ady...*

*Megszakadt szép imádkozásunk,
Pedig valahogyan: van Isten,
Nem nagyon törődik velünk,
De betakar, ha nagyon fázunk.*

*Imádkozzunk, hogy higgye higgyünk:
Van Isten, de vigyáz magára,
Van Isten s tán éppen olyas,
Kilyenekben valaha hittünk.*

*Adjuk neki hittel magunkat,
Ő mégiscsak legjobb Kisértet
Nincs már semmi hinni-való,
Higgyünk hát egy van-vagy-nincs Ūrnak.*

*Mert ő mégis legjobb Kisértet
S mert szörnyűséges, lehetetlen,
Hogy senkié, vagy emberé
Az Élet, az Élet, az Élet.*

Igen, mindez Pascalra emlékeztet. A maga módján ez is *pari*, kockázat, tét, esetleg vakra, de egy egész meggyötört, és gyötrelmében súlyossá érett életé. Talán az sem lenne túlságosan vakmerőség, ha Ady „éjszakájáról” beszélénk, sőt Ady misztikus éjszakájáról (vagy éjszakaijáról), természetesen *mutatis mutandis*, profánul, mintegy megfordítva ha úgy tetszik: a negatívban; misztikus *éjszakáról*, amit csak még jobban hangsúlyoz Istennel való harcainak sokszor éjszakai, vagy szürkületi világítása. Istenélményét elemezve lehetetlen észre nem vennünk benne, természetesen egyéni változatban, és a társadalmi környezet szűkségyszerű árnyalásában, annak tartalmaival is telítődve, a misztikus istenélmények általános struktúráit.

Ugyanitt, és ugyancsak Ady istenélményével kapcsolatban utalhatalunk a legújabbkori európai élmény és gondolkodás egy egész vonalára és áramára: mindarra, ami a Semmi kísértésével küzd, és ami szerint

az emberi lét lényegében nem más, mint heroikus, vagy kétségbeesett ön-állítás a Nemléttel szemben, amely létünket állandóan elnyeléssel fenyegeti. Gondoljunk *A nagy Cethalhoz* élményére, a lét örök labilitására: „Oh, ne mozogj, síkos a hátad”; gondoljunk a *Zuhanás a Semmibe* Ady egész életét makacsul, és számos változatban végigkísérő (nyilván egyrészt gyermekkori „ősélményekre”, másrészt valóságos testi szédületekre is visszamenő) szorongásaira és csábításaira: „Most szeretnék egy förtelmeset zuhanni — a Semmibe”: — ilyen és hasonló, bőven szaporítható jelzések talán fölhívhatják a figyelmet arra a rokonságra, párhuzamosságra, megfelelésre, ami Ady, meg az úgynevezett egzisztencialista gondolat és élmény közt észlelhető. Megfelelés, párhuzamosság, de természetesen semmiképp sem „hatás”. Közös, vagy rokon társadalmi környezet és légkör gyümölcse ez, anélkül, hogy Ady ismerte volna a kortárs, vagy korábbi egzisztencialista gondolkodókat, Kierkegaard-tól Hartmannig vagy Heideggerig. Nem: ő csak élő és költői megtestesülése-megtestesítője volt többek között annak is, amit ezek a bölcselők elmélette fogalmaztak. Ahogy a maga más változatában és műfajában Franz Kafka is. (És ha már fölhoztam a nevét, nem állhatom meg, hogy ne utaljak arra a hangulati rokonságra, ami a *Jó Csönd herceg előtt* vacogó, holdas létszorongása, meg bizonyos karkai és trakli — létszorongások közt észlelhető — csekély adalékul egy európai, vagy legalábbis középeurópai összehasonlító irodalomtörténet megfelelő fejezetéhez).

Isten megjelenésével valami egységesülés kezdődik Ady lírai világában (de nem egyedül csak Isten megjelenésének következtében). Mintegy kezdetét veszi költői világa fő erőinek sajátos integrálódása.

1907 végén írja *A vidám Istenben*:

*Összetévesztitek a Halállal,
Holott Ő a Halálnak is ura
S akkor vagytok a közelében,
Ha kötekedtek a Halállal.*

*Ha így szóltok: éljen az Élet,
Derít rátok a Halál ura,
Derít rátok s örül az Isten,
Ha így szóltok: éljen az Élet.*

Hat hónappal később, *Léda ajkai között*, azt mondja:

*Szomorú, zöld, nagy szemeidben
Dózsólnék az én cimboráim,
Kikukucsálnak, leskelődnek
A Mámor, a Halál s az Isten.*

Élet, illetve Mámor, illetve Szerelem — Halál — Isten: ugyanannak a Lényeknek proteuszi megnyilatkozásai; mert a Létezés, vagy Végzet mélyén — a költő személyes végzetében is — elválaszthatatlanok egymástól. Elválaszthatatlanok, sőt talán egyek. Egy levelében, 1908 végén ki is mondja: „Idegeidre vigyázz — írja Hatvany Lajosnak — de ha kedvelsz egy nőt, add oda az utolsó szálát is. Ez az egyetlen, ami az életért kárpótól s legrokonibb a Halállal s az Istennel, kik valószínűleg — egy személy.”

Ezek elől a „cimborák” elől akar elrejtőzni Léda ajkai közt; de Léda 1908-tól már egyre kevésbé Léda, és egyre inkább csak gyűjtőneve Ady szerelmeinek, egyre inkább maga a Nő. Tudjuk, Ady telhetetlen volt a szerelemben; márpedig — ez minden don-juanizmus sajátja — „aki minden nőt szeret, a legjobb úton van az absztrakció felé”. Camus mondja ezt, és hozzáteszi: „Bármint lássék is, meghaladják e világot, mert elfordulnak a különlegestől, az egyes esettől.” — Nos, ez Adynál is így van; és ez dióhéjban a Léda-szerelem története. Ady mind jobban és jobban „túlhalad” a különösön és egyedien, hogy elérjen a lényegig: Lédán túl magáig a Szerelemig; addig az egyszerre életető és pusztító erőig, amely nem más, mint emanációja, vagy talán csak egyik arca a Mámor-Halál-Isten hármasságnak. Ebben az értelemben valóban „a legjobb úton van az absztrakció felé”; az ő absztrakciója azonban nem elméleti, nem deduktív, hanem — paradox kifejezéssel — mindig tapasztalati, élményi. Léda sokkal egyedibb és sokkal különlegesebb volt (és sokkal kicsinyesebb, s nyugodtan kimondhatjuk: ekkor már sokkal kisebb is), semhogy ellenállhatott volna annak az elmélyülési — hogy úgy mondjam, lényegülési — folyamatnak, amely 1908-tól fogva észlelhető Ady lírájában. Szükségképpen el kellett következnie az *Elbocsátó, szép üzenet*nek, és fölszabadulva Léda önző birtokából, annak az öntékozlásnak, maga-szét-szórásnak, ön-kiüresítésnek, amiben és amin át aztán teljesebben és magasabban találja meg újra magát (s a Nőnek és Szerelmének egy új, az önszeretés után szerető változatát, a Csinszkával való kapcsolatban): illetve ami után végleg „fantomossá válva” magába fogadhatja megnőtt élete „valóit és vízióit”.

A misztikusos ismerői előtt ez sem ismeretlen út; noha semmi szándékom misztikusá avatni Adyt. De *misztikus* út és élmény, meg *költői* út és élmény, egy Ady intenzitási fokán — párhuzamosak és rokonok lehetnek. Az *Elbocsátó, szép üzenet*, meg a „kis, női csukák” kietlen korszaka, a szerelem illúzióinak ez a végső, kegyetlen fölszámolása mintegy *A halottak élné* lírájának, a „csodák föntjén” profétikus idejű világának, a „már előre rendeltettem” magasának a tornáca. Ezen a sivatagon kell átmennie, hogy a csodák föntjére érjen, és egyrészt beteljék „csodálatos, képes rettenetekkel”, másrészt velük betelten és megnötten magára vállalja, magába élje, magában példázza, szenvedje és vezekelje népe, vagy mint ő mondja, „fajtája” sorsát.

Itt, a csodák föntjén — azon a „föntön”, ahová *A Sion-hegy alatt* Istene „fölszaladt”, s ahová a maga útján most ő is fölért, vagy fölhajszoltatott — itt már nem kell birkóznia Istennel; itt már nem kell néven nevezni Istent. Mert Isten itt már egyszerűen *van*. Nem valami dogmatikus Isten; hanem az Adyé, az Adyban lakó, a vele együtt lélegző. Kiharcolt Istene, akiben szállást vesz a maga „kiharcolt hitetlenségével”.

„A *nincsen* volt 1918 szeptemberében *Az utolsó hajók* című költeményében a végső szava — mondja Király István: — az *Isten és a nincsen* rímelt, zengett egybe.” Valóban, a *nincsen*, csakhogy megszemélyesítő nagybetűvel, mintegy az Isten szinonimájaként, árnyékaként, negatívjaként; mint egy Létezés létező Hiányaként, vagy ha tetszik, tagadásaként; de az hiányzik, ami számára hiányában is — vagy hiánya által is — *Van*; azt tagadja, ami Létezik; s amit azzal állít, hogy tagadja.

Mint egyébként költészetében mindvégig. Ezért nem merném állítani, hogy „az ateizmus gondolata volt abszolút Ady életútján s nem az istenhit.” Azt hiszem, együtt és egyformán volt a kettő, ha tetszik, *abszolút*, ha tetszik, úgy relatív, hogy egyik a másiktól függött, eltéphetlenül,

s egyik a másikból élt: igen a nemből, nem az igenből. Paradoxul: ateizmus posztulálta istenhit, és ugyanakkor, fordítva, istenhit posztulálta ateizmus.

Hadd idézzem én is *Az utolsó hajókat*. Fáradt félelem, hetyke utálat: ezek az utolsó hajók is elsüllyednek. „Lelkem adom a titkolónak”; vége a harcnak:

*A Titkoló, a Sors, az Isten,
Ez a sok Nincsen
Ne bántsanak: meghalt ez a hű tenger
S ásít sós, hideg, unott szemmel.*

Ez az Isten-Nincsen rim nem itt bukkan föl először: Ady istenálmának stereotíp rime ez. Ott van már *Az Illés szekere*n kötet *A Sion-hegy* alatt ciklusában is. A vers, az *Álalom: az Isten* című, így szól:

*Batyum: a legsúlyosabb Nincsen,
Utam: a nagy Nihil, a Semmi,
A sorsom: menni, menni, menni
S az álalom: az Isten.*

*Vele szeretnék találkozni,
Az álommal, nagy, bolond hitben
S csak ennyit szólni: Isten, Isten
S újból imádkozni.*

*Nem bírom már harcom vitézül,
Megtelek Isten-szerelemmel:
Szeret kibékülni az ember,
Mikor halni készül.*

Nem ennek a visszhangja, tizenegy év múltán, *Az utolsó hajók?* Batyum: a Nincsen; utam: a Nihil; sorsom: menni, menni; és a találkozásban csak ennyit mondani: Isten (most már *tudva* a nevet, amit „a Sion-hegy alatt” még nem tudott, még *kérdezett*): — szinte a terminológia is meglepően a misztikusoké. Írhatta volna (s ha nem is szószerint, de valóban írta is így) egy Keresztes Szent János, egy Pascal, egy Ruysbroeck.

Ismétlem: eszemben sincs, hogy Adyt „elkereszteljem”, vagy szentté avassam. Ady nem vallásosan misztikus; mégcsak a szokványos értelemben vallásos költőnek sem mondható. De istenkereső költő, aki a maga módján találkozott is Istenével, és az istenkeresésnek és istenélménynek, bizonyos mélységben, úgy látszik, rokon struktúrái, és a rokon struktúráknak rokon terminológiái, képei és jelképei vannak.

Az ember oly nagy és nemes, hogy Isten képmását hordja és örököse Isten országának.

Isten az igazság forrása, azért úgy veszi őt az körül, mint a fa törzsét a lomb.

Paracelsus